

XALQARO AUDIT STANDARTLARI (XAS) ASOSIDA MOLIYAVIY HISOBOT AUDITI USLUBIYOTINI TAKOMILLASHTIRISH: RISK-ORIENTIRLANGAN YONDASHUV

Raximova Ro'za Ozod qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining xalqaro iqtisodiy maydonga integratsiyalashuvi jarayonida moliyaviy hisobotlar auditini Xalqaro Audit Standartlari (XAS) asosida metodologik jihatdan takomillashtirish masalalari tadqiq qilingan. Milliy audit amaliyotidagi an'anaviy yondashuvlarning (soliqqa tortish bazasiga qaratilgan va yoppasiga tekshirish) kamchiliklari ochib berilgan. Tadqiqot natijasida, XAS 315, XAS 320 va XAS 330 standartlari doirasida "muhimlilik darajasi"ni (materiality) belgilash va auditorlik xatarlarini baholash asosida yangi uslubiy yondashuv hamda ishchi hujjatlar modeli taklif etilgan. Maqoladagi takliflarning amaliyotga joriy etilishi audit sifatini oshirib, xorijiy investorlarning milliy korxonalar moliyaviy hisobotiga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Xalqaro Audit Standartlari (XAS), moliyaviy hisobot, audit uslubiyoti, muhimlilik darajasi (materiality), auditorlik xatari, risk-orientirlangan audit, professional mulohaza, ichki nazorat tizimi.

O'zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni faol jalb etishning asosiy shartlaridan biri – korxonalar moliyaviy hisobotlarining shaffofligi va xalqaro darajada tushunarli bo'lishidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari va yirik soliq to'lovchilar MHXS asosida hisobot tuzishga o'tdi. Bunday hisobotlarni sifatli tekshirish esa faqatgina Xalqaro Audit Standartlari (XAS) asosida amalga oshirilishi mumkin. Biroq, ko'plab mahalliy auditorlik tashkilotlari hamon eski, qoliqlangan metodologiyadan foydalanayotgani ushbu mavzuni fundamental tadqiq etishni taqozo etadi.

Maqolaning maqsadi — XAS prinsiplaridan kelib chiqib, moliyaviy hisobot auditining amaliy uslubiyotini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan model ishlab chiqish.

Vazifalari:

- Milliy audit amaliyoti va XAS talablari o‘rtasidagi uslubiy tafovutlarni aniqlash;
- Auditning rejalashtirish bosqichida muhimlik (XAS 320) va xavflarni baholash (XAS 315) uslubiyatini shakllantirish;
- Audit sifatini xalqaro talablarga moslashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqish.

Aksariyat mahalliy auditorlar hisobotni tekshirishda XASni qog‘ozda tan olsalar-da, amalda “solih tekshiruvi” (tax compliance) mentalitetidan chiqq olishmagan. Ular moliyaviy hisobotdagi millionlik xatarlarni tahlil qilish o‘rniga, kassadagi arzimas kamomadlarni izlashga vaqt sarflashadi. Bu esa haqiqiy moliyaviy ahvolni xolisona aks ettiruvchi xalqaro standartlar ruhiyatiga (substance over form) zid keladi.

Xalqaro audit uslubiyotini amaliyotga joriy etish masalalari bir qator xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Xususan, g‘arb olimlari Alvin A. Arens va Robert Knechel o‘z asarlarida auditning xalqaro standartlari shunchaki qoidalar to‘plami emas, balki “auditorning professional mulohazasi” (professional judgment) va mantiqiy xulosalariga tayanuvchi falsafa ekanligini ta’kidlashgan.

MDH davlatlari olimlaridan S.M. Bikov va V.I. Podolskiylar moliyaviy hisobot auditida xavfga asoslangan yondashuvning matematik modellarini taklif etishgan. Respublikamizda A.A. Karimov, M.M. To‘laxodjayeva, N. Xasanov kabi olimlar tomonidan milliy standartlardan xalqaro standartlarga o‘tishning qonunchilik va institutsional asoslari tadqiq etilgan.

Bizning tadqiqotimizning farqli va o‘ziga xos jihati (ilmiy yangiligi) shundaki, u nafaqat XASning nazariy zaruriyatini tushuntiradi, balki mahalliy korxonalar uchun XAS talablariga mos keluvchi aniq, qadamba-qadam bajariladigan ishchi metodologiya (ayniqsa, muhimlik va riskni baholash bo‘yicha algoritmlar) vositalarini taqdim etadi.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda qiyosiy tahlil, mantiqiy modellashtirish, kuzatish, guruhlash va deduksiya kabi usullardan foydalanildi. Xususan:

- **Qiyosiy tahlil usuli** orqali an’anaviy yondashuv va XAS yondashuvi o‘rtasidagi metodologik farqlar aniqlandi.

- **Mantiqiy modellashtirish** yordamida auditni tashkil etishning ketma-ketlik sxemasi ishlab chiqildi.

- Ma’lumotlar bazasi sifatida Xalqaro Buxgalterlar Federatsiyasining (IFAC) XAS to‘plamlari va mahalliy auditorlik kompaniyalarining tekshiruv dalolatnomalari de-personifikatsiya (nomi sir tutilgan) qilingan holda o‘rganildi.

Xalqaro Audit Standartlari (XAS) asosida audit uslubiyotini takomillashtirishning poydevori – bu **“Risk-orientirlangan yondashuv”** (Risk-based auditing) hisoblanadi. Bizning tahlillarimiz milliy amaliyot bilan XAS uslubiyoti o‘rtasida quyidagi fundamental farqlar borligini ko‘rsatmoqda (1-jadval).

1-jadval: An’anaviy va XAS ga asoslangan audit uslubiyotini taqqoslash tahlili
(Tadqiqotlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan)

Uslubiy mezonlar	An’anaviy (Eskirgan) Yondashuv	XAS ga asoslangan (Zamonaviy) Yondashuv
Asosiy maqsad	Buxgalteriya va soliq xatolarini topish	Moliyaviy hisobotning barcha muhim jihatlari ishonchligini tasdiqlash

Uslubiy mezonlar	An'anaviy (Eskirgan) Yondashuv	XAS ga asoslangan (Zamonaviy) Yondashuv
Auditni rejalashtirish	Standart reja asosida hammaga bir xil yondashuv	Mijoz biznesi, iqtisodiy muhiti va INT (XAS 315) chuqur tahlili asosida
Muhimlilik (Materiality)	Ko'pincha e'tiborga olinmaydi, barcha summalar bir xil tekshiriladi	XAS 320 ga muvofiq qat'iy matematik formula asosida chegara belgilanadi
Tekshirish tabiati	Yoppasiga hujjatlarni tekshirish (Substantive tests)	Avval IT va ichki nazorat test qilinadi (XAS 330), so'ngra analitik amallar

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, XAS metodologiyasining mohiyati barcha hujjatlarni "titkilash" emas, balki qayerda xavf yuqori bo'lsa, o'sha joyga asosiy e'tiborni qaratishdir. Buning uchun audit uslubiyotiga quyidagi ikkita asosiy vositani qat'iy joriy etish taklif etiladi:

1. Muhimlilik darajasini (Materiality) hisoblash uslubiyoti (XAS 320 asosida):

Mahalliy auditorlar hisobotidagi eng katta kamchilik – bu muhimlilik tushunchasining raqamlashmaganligidir. Biz korxonalarining moliyaviy auditi uchun quyidagi bazaviy uslubiyotni taklif etamiz. Muhimlilik darajasi korxonaning asosiy moliyaviy ko'rsatkichlaridan olingan foizlar orqali hisoblanishi kerak:

- *Soliqqa tortishdan oldingi foydaning 5-10% i;*
- *Jami tushumning (Revenue) 0.5-1% i;*
- *Jami aktivlarning 1-2% i.*

Misol: Agar korxonaning yillik tushumi 100 milliard so'm bo'lsa va auditor tushumning 1% ini muhimlilik darajasi deb xulosa qilsa, muhimlilik darajasi **1**

milliard so‘m etib belgilanadi. Demak, 1 milliard so‘mdan kam bo‘lgan xatoliklar (agar ular firibgarlik bo‘lmasa) investor qaroriga ta’sir qilmaydi deb hisoblanadi va bunday mayda tranzaksiyalar chuqur tekshirilmaydi. Bu auditor vaqtini ulkan darajada iqtisod qiladi.

2. Xatarlarni baholash matrisasi (XAS 315):

Auditor korxonaga kirishi bilan, darhol aylanma qaydnomani emas, korxonada risklarini tekshirishi kerak. Buni 3 xil xatar modeli bilan amalga oshirish uslubiyotini taklif etamiz:

1. *Xos xatar (Inherent risk)* – masalan, ombordagi naqd pul yoki tez buziluvchi tovarlar o‘zlashtirilishi oson bo‘lgan xatarli hudud.
2. *Nazorat xatari (Control risk)* – korxonada rahbari ruxsatisiz ombordan mol chiqib ketishi mumkinmi? Agar ichki nazorat yo‘q bo‘lsa, xatar maksimal hisoblanadi.
3. *Topa olmaslik xatari (Detection risk)* – auditor o‘z tekshiruvida xatoni ko‘rmay qolish xavfi. Ushbu uchala elementni modellashtirish XAS 330 dagi auditorlik harakatlari ko‘lamini belgilab beradi.

Tadqiqot xulosalari shuni namoyon etadiki, Xalqaro Audit Standartlariga o‘tish – bu shunchaki nom o‘zgarishi emas, balki butun boshli metodologik va psixologik burilishdir. Auditorlarimiz “inspektor” roliga emas, balki investorlar uchun “kafolat beruvchi ekspert” roliga o‘tishlari shart.

Ushbu jarayonni tezlashtirish va moliyaviy hisobot auditi uslubiyotini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. **Metodologik bazani yaratish:** O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Auditorlar Palatalari hamkorligida **“XAS ni qo‘llash bo‘yicha yagona metodologik qo‘llanma va namunaviy ishchi hujjatlar to‘plami”**ni (ayniqsa, muhimlik, tavakkalchilik va auditor tanlanmasi bo‘yicha Excel jadvallarini) ishlab chiqish va amaliyotga bepul tatbiq etish lozim.

2. **Kadrlar salohiyati:** Mahalliy auditorlik tashkilotlari xodimlari uchun xalqaro sertifikatlash (ACCA, CPA, DipIFR) talablarini qat'iylashtirish, standart tekshiruvdan analitik fikrlashga o'tish bo'yicha malaka oshirish tizimini isloh qilish.

3. **Auditorlik xulosasining formati:** Audit hisobotlarini XAS 700 va XAS 701 standartlari asosida tayyorlashni qat'iy yo'lga qo'yish, bunda hisobotning faqat "ijobiy yoki salbiy" ekanini yozishdan tashqari, "**Auditning asosiy masalalari**" (**Key Audit Matters - KAM**) bo'limini majburiy kiritish.

Iqtisodiy samara: Ushbu uslubiyot amaliyotga to'liq tatbiq etilsa, tekshiruv ishlari sarf-xarajatlari optimallasadi (ortiqcha hujjatbozlik 20-30% ga qisqaradi). Eng muhimi, O'zbekiston korxonalarining moliyaviy hisobotlari London, Nyu-York yoki Frankfurt fond birjalari standartlariga mos kelib, xorijiy va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimining xavfsizligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4611-son Qarori.
2. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 25-fevraldagi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi O'RQ-677-son Qonuni.
3. IFAC (International Federation of Accountants). Xalqaro Audit Standartlari (ISA) – 315, 320, 330 va 700-sonli standartlar. (2022 yilgi tahrir).
4. Arens A.A., Elder R.J., Beasley M.S. "Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach". 17th Edition. Pearson Education, 2020.
5. Karimov A.A. va boshqalar. "Buxgalteriya hisobi va audit: muammo va yechimlar". Monografiya. – T.: Iqtisodiyot-Moliya, 2021.
6. Do'stmurodov R.D. "Audit asoslari va Xalqaro standartlar". O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2019.

7. Xasanov B.A. “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va audit”. – T.: Moliya, 2022.
8. Knechel, W. R., & Salterio, S. E. (2016). *Auditing: Assurance and Risk*. Routledge.
9. To‘laxodjayeva M.M. “Xalqaro audit standartlarini O‘zbekiston Respublikasida joriy etish masalalari”. Iqtisodiyot va ta‘lim jurnali, 2020 yil 3-son.
10. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy veb-sayti ma‘lumotlari (www.imv.uz).